

TÜRKİYE'DE ÇALIŞMA HAYATININ MİLLÎLEŞTİRİLMESİ

Yrd. Doç. Dr. Fahri SAKAL*

ÖZET

Osmanlı Devleti'nde Kapitülasyonlar ve diğer uygulamalardan dolayı, Cumhuriyet devrinin başlarında bazı işyerlerinde Türkler ya çalıştırılmıyor, veya ikinci sınıf işlere yerleştiriliyorlardı. Bundan dolayı Cumhuriyet idaresi kamuda ve özel şirketlerde çalışanları din ve milliyetlerine göre ayırmaya başladı. Türk olmayanları işinden çıkartıp yerlerine Türkleri yerleştirdiler. Bu konuda yasal ve idarî düzenlemeler de yapıldı. Yabancılar ancak, vasıflı Türk bulunmaması ve Bakanlar Kururundan izin çıkması şartıyla çalışabileceklerdi.

Anahtar Kelimeler

Azınlıklar, Şirketler, Kalifiye Elemanlar, Irkçılık, Çalışma Hayatı.

* Samsun Ondokuzmayıs Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

**“THE NATIONALIZATION” OF GOVERNMENT
ACTIVITIES IN TURKISH BUSINESS LIFE**

ABSTRACT

Because of the other sanctions and the capitulations in the Ottoman Empire, Turkish people weren't given jobs or were given second-class jobs in the first years of the Republic Era. For this reason, Republic Administration began to discriminate the employees working for governments and companies according to their religions and nationalities. Those who aren't Turkish were dismissed and the Turkish ones took their positions. Legal and structural arrangements were also made. Foreigners only worked in the jobs, which needed qualification. If there were no qualified Turkish people then foreigners would be able to work in the companies with the condition of permission from the government.

Key Words

Minorities, Companies, Qualified Persons, Racism, Working Life.

Osmanlı Devleti bu gün artık bilinen nedenlerden dolayı son dönemlerinde iktisaden yabancıların kontrolü altına düşmüş ve bir bakıma “yarı sömürge” haline gelmişti.¹ Ancak buna rağmen devletin gayrimüslim tebaasının ekonomik durumları Müslümanlarla kıyaslanınca nispeten daha iyi durumda idi. Çünkü Avrupalılar o dönemlerde Osmanlı topraklarına sadece para kazanma amacıyla gelmiyorlar, medeniyetler-dinler arası mücadelede kendi saflarında görmek istedikleri Osmanlı'nın gayrimüslim tebaasını hem iktisadî, hem de siyasî sahalarda güçlendirmeyi ve ilerideki muhtemel bağımsızlıklara hazırlamayı da plânlıyorlardı.² En azından böyle düşünenlerin varlığını biliyoruz.

Tanzimat öncesinde bütün gerilemişliğine rağmen Osmanlıların dış ticaretleri çok da fena durumda değildi. Mesela İngiltere ile dış ticaretleri fazla veriyordu. 1825 yılındaki rakamlara bakarsak 1.079.671 sterlinlik İngiliz ihracatı karşısında Osmanlı ihracatı 1.207.172 sterlidir. Ancak 1838 Balta Limanı Ticaret Anlaşması ve Tanzimat her şeyi değiştirmiş, 1852 de bu rakamlar yaklaşık dört misli aleyhimize dönmüştür (İng.: 8.489.000, Osm.: 1.252.283).³

Bu tablo, 1838-1841 arasında Avrupalı güçlerin peş peşe yaptıkları ticaret anlaşmalarıyla Osmanlı ülkesine akın akın gelmeleri sonucunda ortaya çıkmış⁴ bu yabancılar yerli gayrimüslimleri Türkiye'deki temsilcileri olarak yanlarına ortak etmişler, böylece batılı ticaret ve iktisat anlayışını din daşlarına da öğretmişlerdi. Bu sürecin sonunda Avrupalılarla beraber yerli gayri Müslimler de zenginleşerek, Türkiye'de birçok sahaya hakim olmuşlardır.⁵ Söz konusu mesleklerin içinde kuyumculuk en çok bilinen örnek-

¹ Bu süreci konu alan bir araştırmamızı Türk Tarih Kurumunun XIV. Türk Tarih Kongresine bildiri olarak sunmuş bulunuyoruz. Fahri Sakal “Osmanlı'nın Son Yıllarında Yabancı Sermayeli Şirketlerde Dil Kaygısı”(Basılmak üzere dir.)

² Bu konuya örnek olarak 1268 h. (1851-52. m) yılında Samsun'da cereyan eden şu olay gösterilebilir: Bayburtlu bir Ermeni Trabzon'dan Samsun'a gelirken gemisinin batması üzerine kendisi ölü ve malları da denizde kaybolur. Bu olayı duyan Samsun'daki “İngiliz Konsolosu Bey Cenapları” derhal dalgıçlar tutarak batıkları çıkarttırır. Bu karşılıksız ilgi ve yardım halinde Ermeni cemaatinin gözlerini yaşartmıştır. “Millet-i Sadıka” içinden Hıncak ve Taşnak örgütlerine giden yolda Ermenilerin ayarılması herhalde hep kuru vaatlerle olmamıştır. Bakz. : 1760 No'lu Samsun Şer'iyeye Sicili, v. 20 a, h. 1. ve v. 22 b, h. 2.

³ Kemal Karpat, “Türkler (Osmanlılar)” *İslam Ansiklopedisi*, c. XII/2 s. 358.

⁴ Stefanos Yerasimos, *Az Gelişmişlik Sürecinde Türkiye*, İst. , 1986, s. 465-470.

⁵ Tuncer Baykara, “Tanzimat'ta Şehir ve Belediye” *150. Yılında Tanzimat*, TTK Yay. , Ank. , 1992, s. 280-283.

tir. Biz madencilikten misal vermek istiyoruz. 1910 Yılında yabancı şirketlerin Türkiye'deki payı % 69, yerli gayrimüslimlerin payı ise % 12' dir. Neticice itibarıyla %81 olan bu toplam karşısında Türklerin hissesi sadece % 19 kadardır.⁶ Ekonominin aşağı yukarı her dalında bu durum aynı idi. Bugün en önemsiz bir ihtiyaç maddesi saydığımız başlık (şapka, fes) imalatını buna örnek gösterebiliriz. Türklerin o dönemdeki resmî başlığı olan "fes" imalatında bile Avusturyalı şirketler tröstleşme eğilimine girmişlerdi.⁷

Bu sürecin zamanla Türkiye'de çok yönlü tepkilere zemin hazırladığını biliyoruz. Batıyı toptan dışlayan zihniyetlerin yanında, sadece Hıristiyan (Haçlı) yanına vurgu yapanlar veya emperyalistliğini ileri süren görüşler Türk politikasının en çok tartıştığı meseleler olmuştur. Öyle ki "en hızlı" batıcılardan olan Ağaoğlu Ahmet bile Levantenleri şöyle anlatıyordu: "*Dünyanın her tarafından üstişen, bin bir ırka, kana, lisana, dine, mezhebe mensup, mahiyetleri, asıl ve nesepleri meçhul, sırf para kazanmak hırsı ile müteharrik her türlü sergüzeştçi, pespaye insanlar, güzelliği, cazibedarlığı ve iş-i nûş heva ve heves iştihasını tahrik hassası ile müstesna bir mevkii olan bu diyara toplanıp her türlü maddi ve manevi rezaletlerle tatmin- i hırs ve iştiha etmektedirler. (...) Böyle bir halitada muayyen bir ruh, muayyen bir renk aramak abestir. Hakikatte paradan başka mukaddes hiçbir şey tanımayan bu halitanın ne dini var ne imanı, ne milliyeti var ne hükümeti! Cebinde birkaç pasaport taşıdığı gibi, ruhunda da her türlü mülevvesatı taşır ve bütün dünya lisanlarını konuşur. Gündüzleri içtima ettiği yer borsalar, bankalar, sarraf haneler, geceleri toplandıkları yerler meyhaneler ve lokantalardır. Bunlar yer, içer, kazanır, sarf eder, her türlü maddi ve manevi zilletlere, rezaletlere tahammül eyler, entrikalar, dolaplar çevirir, casusluk yapar, suikastlar tertip eder, evler yıkarak hanümanlar söndürürler.*" "*Bu meyanda Fatih, Süleymaniye, Eyüp, Aksaray, Sultanahmet ve Kadıköy'le Üsküdar dairelerine sığınmış o ağırbaşlı, temiz ruhlu, vakur*

⁶ Y. S. Tezel, *Cumhuriyet Dönemi Türkiye İktisadi Tarihi*, İst. , 1994, s. 88. Bu güzel eserin 1. ve 2. bölümü Osmanlı'nın son dönemi ekonomisi hakkında gerekli olan bilgi ve kaynakları veriyor. Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820-1913*, Tarih Vakfı Yay. , İst. , 1994.

⁷ Orhan Koloğlu, "Osmanlı Devleti'nde Tröstler ve Basın" *Tarih ve Toplum* 5 Eylül 1987, c. 8, s. 45, s. 9-16 (137-144).

ve temkinli Türkler sinmiş, çekingen bir tavırla uzaktan bu yeni yecüc ve mecüclerin cuş ve huruşlarını, iş ü nûşlarını, rezalet ve denaetlerini hayretlerle seyir ederler ve bu ... denaetlerin ve rezaletlerin kurbanları olduklarına bile bigane kalırlar.”⁸

Örneklerini verdiğimiz sosyo-politik ve iktisadi yapılanma Türkiye’de bu ve benzeri sebeplerden dolayı haklı haksız, yerli yersiz tepkiler çekiyordu. Batıcı ve liberal eğilimleri bilinen Ağaoğlu Ahmet bile böyle yazarsa, başkaları nasıl düşünür, Batı karşıtlığını nasıl körüklerdi? Nitekim cumhuriyetin ilk yıllarında, harabe halindeki Türkiye’nin kalkındırılması için çok muhtaç olduğumuz yabancı sermayeye ciddi olarak karşı çıkan aydınlar vardı. Liberal eğilimleri ile tanınan ve yabancı sermayeyi teşvik eden Celal Bayar bile zaman zaman bu doğrultuda demeçler verebilmiştir.⁹ Bu dönemde İngiltere’nin Türkiye Büyükelçiliğini yapan R. Lindsay dışişleri bakanı Chamberline’a yazdığı bir raporda Batılıların son asırda Türkiye’ye karşı uyguladıkları politikalar yüzünden artık Türklerin yabancılara güvenemediğini ve bunun da politikaya yansımaya başladığını anlatmıştır.¹⁰ Avrupalılara karşı duyulan güvensizlik hissini özellikle askerî makamlar daha açık olarak dile getiriyorlardı. 12 Temmuz 1339(1923) Tarihinde Erkan-ı Harbiye Reisi Fevzi imzalı bir yazıda bu endişeyi sezmeğe gayet kolaydır: “*Kapudağı civarındaki madenleri görmek üzere ... Bandırma’ya iki İtalyan mühendis daha gelmiştir. Ordunun tahaşşüt mıntıkasının muhtelif nukaatına bu tarzda bir çok ecanibin dahil olmalarını hiçbir surette muvafık bulamamaktayım.*”¹¹ İttihat ve Terakki’ nin “*Milli İktisat*” politikası ile başlayan¹² ve Cumhuriyet döneminde Fevzi Paşanın fikrine benzer endişelerle birlikte ekonominin millileştirilmesine çalışılıyordu. Ancak bütün bunlara rağmen o dönemde özellikle Türklerin vasıflı iş bulmaları ve çalışmaları neredeyse imkânsız hale gelmiş, bu konuda bazı nahoş olayların yaşandığı

⁸ Ağaoğlu A., *İhtilal mi İnkılap mı?*, Ank. , 1942, s. 26-27

⁹ Yabancı sermaye hakkında olumsuz görüş belirten kişileri ve olayları gösteren kaynakların listesi için bak. Tezel, s. , 188-189

¹⁰ Ayhan Aktar, *Varlık Vergisi ve Türkleştirme Politikaları*, İletişim Yay. , İst. , 2000, s. 115.

¹¹ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA) *Bakanlar Kurulu Kararnameleri Katalogu (BKKK)* 030. 10/ 64. 427. 36.

¹² Bu süreç için öncelikle bakz.: Zafer Toprak, *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yay., Ank. , 1982. Daha sonra İstanbul’da 1995 de Tarih Vakfınca yeniden yayımlanmıştır.

şirketlerde ve kamu kurumlarında çalışan teknik elemanların Türklerden seçilmesine, hatta yabancıların işten çıkarılmasına dair uygulamalar yapılmıştır. Lozan görüşmeleri sürerken basında ve TBMM gizli ve açık celselerinde yeni Türkiye'nin iktisadî sistemi içinde gayri Müslim ve gayri Türklerin konumu da çokça tartışılmıştı. Mersin Mebusu Selahaddin (Köseoğlu) Beyin tabiriyle Kapitülasyonlar kaldırılmaya çalışılırken ecnebilere en az kapitülasyonlar kadar imtiyaz kazandıracak tavizlerin verilmesi Türklere hakaret sayılmıyordu.¹³

Yabancıların Türkler için gerçekten çok kırıncı icraatları görülebiliyordu. En basit bir örnek olarak Türkiye'de çalışan yabancı şirketlerin ahali ile yazışmalarında bile Türkçe'yi kullanmadıklarını söyleyebiliyoruz.¹⁴ Bu arada bazı ecnebilere Türklere hakaret ettiklerine dair şikayetlerin de vaki olması üzerine¹⁵, iktisadî hayatta gayrî Müslimlerin etkinliğini kırıp¹⁶ Türklerin gücünü artırmak için çözümler aranmaya başlanmıştı. Bunlardan biri bahsetmiş olduğumuz Türkçe'nin kullanımını yaygınlaştırmak, diğeri yabancıların işten çıkartılarak yerlerine Türkleri istihdam etmektir. Sosyo-ekonomik hayatta Türk etkisini arttırmak için "Türk Çalıştırma Derneği"¹⁷ adlı bir teşekkül kurulmuştur. Bu dernek Türklere hem meslek öğretmek, hem de özel sektörü ve devleti buna türlü yollarla teşvik ederek Türkiye'de Türklerin çalıştırılmasına önayak olmak istiyordu.

Gerçekten o dönemde bazı kurum ve kuruluşlarda Türkleri çalıştırmak istemeyen ecnebi zevatla ilgili haberleri sık sık duymak mümkündür. Bu konuda yöneticileri uğraştıran olaylardan biri, Yeşilköy Beynelmîlel Nakliyat-ı Havaiye Şirketi makinistlerinin yazdığı bir ihbar mektubudur.¹⁸ Bu yazıda Buşan Gaspar adında bir ustabaşının "direktörü" bile nüfuzu altına aldığı ve Nafia Komiserliğinden gelmiş olan "ihraçları lazım gelen eşhas

¹³ TBMM Gizli Celse Zabıtları, c. IV, İş Bankası Yay., Ank., 1985, s. 11-20

¹⁴ Bu konuda bakz. "Şirketlerde Dil Kavgası" TTK XIV. Türk Tarih Kongresi Bildiriler.

¹⁵ 22 Şubat 1933 tarihli Vagon Li (Yataklı Vagonlar) şirketinde Belçikalı bir müdür Türk mühendisi Türkçe konuştuğu için cezalandırıyor ve üniversite öğrencilerinden Atatürk'e kadar herkesin ciddi tepkisine yol açıyor. Bakz. "Şirketlerde Dil Kavgası"

¹⁶ Bu konuda bakz. Tezel, s. 89 ve Parvus Efendi, Türkiye'nin Mali Tutsaklığı, İst., 1977.

¹⁷ Bu konuda iki araştırma yayımlanmıştır. Bakz. Murat Koraltürk, "Türk Çalıştırma Derneği" Tarih ve Toplum, C. 28, S. 164, s. 62-64; Y. Selim Karakışla, "Türk Çalıştırma Derneği" Toplumsal Tarih, S. 105, Eylül 2002, s. 20-23.

¹⁸ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi (BCA), Bayındırlık Bakanlığı Katalogu (BBK), 230/ 57. 5. 4

*listesine dahil*¹⁹ bulunduğu ve Türkleri sevmediği, hatta her fırsatta düşmanlık gösterdiği iddia ediliyordu. Ayrıca orada askerî uçakların da bulunduğu ve sivil-asker yardımlaşmasını herkes yaptığı halde bu şahsın subaylara ve diğer askerî efrada soğuk davrandığı, şirket mallarının şirket için olduğunu söylediği bildirilmişti. En önemli şikâyet de Gaspar'ın Türk personeli işten çıkarması için müdür üzerinde etkili olmaya çalıştığı ve bazen de başardığına dair yazılanlardır.

Ayrıca bu kişinin cumhuriyetin kanunlarını da eleştirdiği ve maktu vergi tahsili esnasında “*vergi üstüne vergi tarh edildiğini bu memlekette başka bir yerde görmediğini*” söylediği bildirilmektedir. .

Söz konusu kişinin, şirket müdürünün bilgisi dışında “*makiniştlere yarın iş yok, işe gelmeyin*” gibi asılsız emirler verdiğini ve keyfi tutumlar sergilediğini, imtiyaz sözleşmesindeki taahhütlerini unuttuğunu, hükümetten gelen emirleri kati bir mecburiyet yoksa uygulamadığını, hafta tatilini cumaları değil pazarları yaptırdığını vs. söyleyerek bu kişinin işten çıkarılmasını istemişlerdir.

Bu gelişmeler karşısında bir taraftan batılıların yaptığı bazı nahoşluklar Türkiye’de onlara karşı tepkilerin yükselmesine yol açarken, diğer taraftan devletlerinin dağılma sürecinde Türklerin yaşadığı acılar, Ahmet Hikmet Müftüoğlu’nun “Turhan Nasıl Çıldırdı?” adlı hikâyesinde anlattığı duygularını güçlendirmiş²⁰ ve böylece millî ekonomi ve değerlerden yana güçlü bir hassasiyet iklimini oluşturmuştu.

Sonuç olarak iktisadî hayatımıza hâkim olan yabancıların, bu hâkimiyete karşı oluşan tepkilerin de etkisiyle hem devlet dairelerinde, hem de belediye ve özel sektör şirketlerinde çalışan ecnebilerin işten çıkarılmasına dair görüş ve politikalar gündeme geldi. Hemen Cumhuriyetin ilânıyla beraber gayrimüslimlerin işten çıkarılıp, yerine Müslimlerin alınmasına başlandı.²¹ Özellikle büyük şehirlerden gelen şikâyetler üzerine bir taraftan şikâyetin müsebbibi olan şahısların işten çıkarılmaları istenirken, diğer yan-

¹⁹ Bu listeler başlangıçta sözlü emirlerle hazırlanıp gönderilmiş, de facto uygulamalardan sonra yasal düzenlemeler yapılmıştır.

²⁰ A. H. Müftüoğlu, *Çağlayanlar*, İst., 1978.

²¹ Rifat N. Bali, *Cumhuriyet Yıllarında Türkleri Yahudileri Bir Türkleştirme Serüveni(1923-1945)*, İst. 2001, s. 206 ve d.

dan da şirketlerde çalışan personelin din ve milliyetlerine göre dökümünün yapıp gönderilmesi de isteniyordu.²² Nafia Vekaleti'nin 24-27 Teşrinievvel 1339 (1923) tarihli yazısı ile Dersaadet Rıhtım, Tramvay, Tünel ve Su şirketleri bünyesinde işten çıkarılacak üç kişi bildirilmiş, bunlardan iki müstahdemin işine son verildiği, üçüncüsünün bu karara itiraz ettiği, ancak yerine alınacak kişileri eğitmesi için bir süre çalıştırılıp ondan sonra çıkarılacağı bildiriliyordu.²³ Aynı dosyada bulunan 5 no'lu belgede söz konusu üç kişinin çıkarılmasına şirket müdürünün itiraz ettiği de belirtilmiştir. Nafia Vekaleti ile Şirketlerin bağlı bulunduğu "Komiserlik" arasında yapılan yazışmaların sonucunda şu ifadeleri manidar buluyoruz: "...*Türklere karşı nankörlük ve sui muamele ile şaibedar oldukları ve Türklerin istihdamına karşı mevani ika' ettikleri halde elan vazifelerine nihayet verilmiş olduğu anlaşılmağa mumaileyhimin az zaman zarfında vazifelerinden uzaklaştırılması muktezi olduğunun Tramvay şirketine ve itilafnamede tayin edilen müddetin hitamında şirketlerce bilumum müstahdeminin Türklere ibaret olması hususu temin ve ifa edilmediği takdirde hükümetin serbesti-i hareketi ihraz ve muamele-i lâzimeyi icra edeceğinin... tebliğü...*" (23 Teşrinievvel 1339 (1923) Nafia Vekili Fevzi.

Cumhuriyetin ilk aylarındaki bu kararlılığa rağmen, yabancı ve gayrimüslimlerin çalışma hayatındaki durumu ile ilgili kalıcı çözümler üretilmemiştir. Zira bu yabancı veya gayrimüslimlerin vasıflı eleman oldukları ve onların işlerini yapabilecek evsafıta Türkün bulunmasında zorluk çekileceği biliniyordu. Bu gerçekten hareketle, Bank-ı Osmanî, Reji, Demiryolları ve Askerî Levazım fabrikalarına yeni eleman bulunup alınmaya kadar buralarda çalışan Hıristiyan personelin işten çıkarılmasının ertelenmesi 1. Haziran 1921 tarihinde hükümet tarafından bir genelge ile duyurulmuştu²⁴. Başlangıçta emir veya tamimlerle yürütülen bu politikalar, 1926, 1927, 1928 ve 1932²⁵ yıllarında kanunlarla pekiştirilmeye başlandı ve şirketlerin

²² BCA, **BBK** 230/ 88. 16. 5, belge 4 a ve 230/ 28. 4. 17.

²³ BCA, **BBK** 230/ 88. 16. 5, belge 4 b.

²⁴ BCA, **BKK**, 030. 18. 1. 1/3. 23. 17 ek:95-10, Ayrıca Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi, kutu:178, belge 67.

²⁵ **Düstur**, tertip: 3, c. 13, s. 519-520. "Türkiye'de Türk Vatandaşlarına Tahsis Edilen Sanat ve Hizmetler Hakkında Kanun", tarih: 4 Haziran 1932, sayı: 2007 ve **Düstur**, t. 3, c. 7, s. 667. 18 Mart 1926 tarih ve 788 sayılı "Memurün kanunu"

bütün yönleriyle Türkleştirilmesi, öyle ki çalışanlarından patronuna ve sermayesine kadar Türk olması eğilimi güçlendi ve bu atmosfer içinde şirket isminin sonuna T. A. Ş. (Türk Anonim Şirketi) ibaresi böylece eklenmiş oldu. Aslında 1924 Anayasası 92. maddesiyle memuriyet hakkını “Türk” olanlara daha o zaman vermişti bile. 18 Mart 1926 tarih ve 788 sayılı **Memurîn Kanunu**’nun 4. maddesi “Türk olmak”, **Eczacılık Kanunu** mad. 1, **Teşvik-i Sanayi K. Mad. 28**, **Gözlükçülük Hak. K. mad. 1** vs. vs. hep mesleklerin icra edilmesini “Türk olmak” şartına bağlamıştı. Dış hekimliği ve tabiplik yapabilmek için bile “Türk bulunmak” gerekiyordu.²⁶ Buradaki “Türk”ten kasıt acaba ırkı mı, yoksa tabiiyeti mi işaret ediyordu? O dönemde Müslüman olan vatandaşların Türk sayıldığını biliyoruz. Ancak birçok kararda ırk ifadesi de,²⁷ Türk vatandaşları ifadesi de geçmektedir. Mesela Lozan Mübadele Talimatnamesi’nde bile mad. 16 “...Türkiye’de tavattun etmeleri tecviz edilmeyenler irken ve hissene merbut buldukları memlekete iade edileceklerdir.” Mad. 29 “...herhangi bir Türk kasaba veya köyünde lisan ve adeti başka diğer bir ırka mensup muhacirinin miktarı yüzde yirmiyi asla tecavüz etmeyecektir.”²⁸

Yukarıda bazı örneklerini verdiğimiz kanunlar doğrultusunda şirketlerle yeni anlaşmalar da yapılarak mesele halledilmeye çalışılmıştır. Birkaç örnekle bu bilgiyi pekiştirebiliriz. Dersaadet Elektrik Şirketi ile yapılan “itilaf name” mad. 11 “Altı ay zarfında umum müstahdemin Türk olacaktır”(14 Haziran 1339-1923).²⁹ Benzer anlaşmalar diğer şirketlerle de yapılmış ve Türk tarafı olarak anlaşmalara TBMM Reisi Mustafa Kemal imza atmıştır.

Bütün bunlara rağmen, zaman zaman şirketlerde gayrimüslimlerin çalıştığı ihbarları almıyor, dolayısı ile söz konusu kişilerin işten çıkarılması isteniyordu: “Havagazı ve Elektrik ve Teşebbüsat-ı Sinaie T. A. Ş. de birtakım gayrimüslimlerin istihdam edildiği görülmüştür. İşaret edilmiş olanların behemehal ihracı”(15 Şubat 1926)³⁰ emrediliyor bu kişilerin vasıflı ele-

²⁶ “Tababet ve şubatı sanatlarının tarz-ı icrasına dair kanun” mad. 1 ve mad. 30, **Düstur**, t. 3, c. 9, s. 129.

²⁷ Bunun için 23. nota bakz.

²⁸ **Düstur**, t. 3, c. 4, s. 110-115.

²⁹ **Düstur**, t. 3, c. 4, s. 99.

³⁰ BCA, **BBK**, 230/ 28. 24. 16.

man oldukları bildirilince “gayrimüslim ve ecnebi müstahdemini meyanında vazifeleri ihtisasa taalluk edenlerin yerlerine Türk mütehasıs tedarik edilinceye kadar muvakkat bir zaman için istihdamına gayrı resmi bir şekilde müsaade edilmesi zaruri ise bunlardan maada müstahdeminin hemen vazifelerine nihayet verilmesi katiyyen elzem olduğu...”³¹ bildirilmiştir. Bu tür kişilerden olan Sarkis Davudyan’ın iş başvurusu üzerine, Davudyan’ın daha önce işine son verilen gayrimüslimlerden olduğu ve geçen zaman içinde bir “sui hali” görülmediği bildirilmiş ve ihtisas sahibi bir Türk bulunmadığı için çalışmasına izin verilmiştir.³² Buradan anladığımızı göre kişilerin kötü hallerinin bulunup bulunmadığı da özellikle dikkate alınmıyordu. Türkiye’de çalışmak isteyen birçok mühendise izin verilmediği de görülüyordu. Alman, Avusturyalı, İsviçreli, Polonyalı vs ülkelerden gelen birçok uzmana iş verilirken, Paris’de mühendislik tahsil etmiş olan Jose Benezra’nın “ehliyeti hakkında bir fikir hasıl olmadığından” çalışmasına izin verilmemişti(23 Şubat 1926).³³ Kimine izin verilirken, kiminin yasaklı olmasının elbette bazı açıklanabilir sebepleri vardı. Bursa Har, Tenvir ve Kuvve-i Muharrike Komiserliği’nden Nafia Nezareti’ne yazılan bir yazıda şunlar bildiriliyordu: *Elektrik şirketinde çalışan bazı ecnebilerin arasında bulunan Levanten Fransızların devletin dahili siyasetindeki gayelere engel teşkil ettikleri ve 17 Temmuz ve 25 Kanunısani 926 tarihli arızalarda bunların uzman olmadıkları ve yerlerini dolduracak Türklerin bulunduğu, bu tatlısu Frenklerinin işten atılarak yerlerine Türklerin alınmasına müsaade edilmesi istenmiş iken, 10 Mart 926 da bu kişilerin uzman oldukları için çalıştıkları bildirilmişti. Bu kişilerden Mösyö Gablon daha önce Ereğli Kömür Şirketi’nde çalışırken, Türk işçi çalıştırma politikası sonucu kerhen işten çıkarılmış, fakat bu defa Rıhtım Şirketi’ne girmişti. Oradan da aynı mecburiyetten dolayı çıkarılmıştır. Gablon ve emsali zevatın istihdamı şirketlerde Türk memur ve işçilerinin tecrübe kazanmalarına engel oluyor ve işten çıkarılıyorlar. Çünkü bunların sayesinde Türk teknik elemanlar tecrübesizlikle lekeleniyor. Nitekim İstanbul Sanayi Mektebi’nin elektrikçilik*

³¹ BCA, BBK, 230/ 124. 5. 2.

³² BCA, BBK, 230/ 29. 25. 2.

³³ BCA, BBK, 230/ 74. 35. 26.

kursunu 1. ve 2. olarak bitiren iki genci şirkette staj ve tecrübe için görevlendirmiştim, orada sadece 2, 5 ay barınabildiler. Gençlerin şirketten atılmalarına Gablon'un başlıca amil olduğu tesbit edilmiştir. Bu şahsın bir Türk ile derhal değiştirilmesi ehem ve elzendir. Şeflerden Mösyö Besi'nin de "fevkalade Türk düşmanı" olduğu ve iki ay sonra bitecek görevinden sonra yeni bir görev kendisine verilmemesini... arz ederim. 5 Haziran 1927, Komiser. Belgenin diğer sayfasında Gablon'un işine son verilerek yerine Fahri Efendi isimli bir Türk'ün getirildiğini, şirketin diğer bölümlerinde de gereken değişikliklerin yapıldığını okuyoruz(15 Ağustos 1927).³⁴

Cumhuriyet Türkiye'si'nde şirketlerde çalışanların ve kamudaki personelin Türk olup olmadıklarına göre listelenerek ona göre "gayri Türk" olanların tesbit edildiğine dair belgeler Türk İnkılap Tarihi Arşivinde de bulunmaktadır. Bunlardan biri, "Kütahya'da gayri Türk unsurlar var mı?" diye ilgili makamlara yöneltilen bir soruşturma ile ilgili belgedir.³⁵ Birçok yörede ve kurumda bulunan bu "gayri Türk"lerin varlığı, yetkililerce araştırma konusu edilmiş ve sık sık isim ve milliyet listelerinin çıkartılıp gönderilmesi istenmiştir.³⁶ İşte hükûmetin böyle bir isteği üzerine Dersaadet Türk Anonim Elektrik Şirketi çalışanlarının milliyet ve dinlere göre dökümü şöyle çıkarılmıştır.³⁷

İdare Meclisi Azaları: Başkan dahil olmak üzere 8 mösyö, 6 bey.

Dersaadet Türk Anonim Elektrik Şirketi Personel Listesi

Birinci Liste

Türk tebaalı Gayrimüslim	:	72
Ecnebi gayrimüslim	:	40
Toplam	:	112
Müslim	:	413
Genel toplam	:	525

³⁴ BCA, BBK, 230/ 13. 52. 4.

³⁵ Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü (TİTE) Arşivi, kutu: 27, belge: 130.

³⁶ Demiryollarında görevli gayri Müslimlerin isim listesi için bak TİTE Arşivi, kutu: 176, belge: 59 ; kutu: 179, belge 18 ve kutu:180, belge:13.

³⁷ BCA, BBK, 230/ 28. 24. 17.

İkinci liste

Ecnebi tebaalı Gayrimüslim	: 41
Türk tebaalı Gayrimüslim	: 69
Toplam	: 110
Türk tebaalı Müslim	: 372
Genel toplam	: 482

Bu sayıların yüzde itibarı ile oranı şöyledir:

Ecnebi tebaalı gayrimüslim	: % 8,5
Türk tebaalı gayrimüslim	: % 14,3
Toplam gayrimüslim	: % 22,8
Türk tebaalı Müslim	: %77,2

Türkiye bu dönemde, bir taraftan sınırları dahilinde çalışanları milliyet ve dinlerine göre değerlendirip bazılarını işinden çıkarırken, diğer yandan bir çok Avrupalının iş için başvurusuna şahit oluyordu.³⁸ Bu başvurularda milliyet (T. C uyruklu Müslüman), ırk (Türk), din (Müslüman) ve siyaseten makbul (Millî Mücadele'ye, Atatürk'ün fikirlerine ve Cumhuriyete karşı çıkmamış) olmak gibi hasletler dikkate alındığında müspet görülenler kabul ediliyordu. Bütün bu gayri Türk ve gayri müslim olanların elenmesi politikasına rağmen 1928-29 yıllarında bile hâlâ yabancılar en azından kendi şirketlerinde çalıştırmak "zorunda" kaldıkları Türkleri önemli ve tecrübe isteyen görevlere getirmiyorlar, daima pasif ve atıl konumda tutuyorlardı. Buna verilecek örneklerden biri, İtalyan Aero Espresso Şirketi'nin iki Türk pilotu iki yıl boyunca seyrüsefer listesine dahi kaydetmemiş olmasıdır. Bu olayla ilgili yazışmaların sonunda şirkette çalışanların listesi istenerek, gerekenlerin yapılması için ilgililerin meseleyi takip ettikleri bildirilmiştir(6 Aralık 1928).³⁹

Aradan yıllar geçtikten sonra bile, belki biraz da Nazizmin etkileriyle⁴⁰ 1942'de bazı kurumlarda çalışanların ırkları ve tabiiyetleri şikayet konusu

³⁸ BCA, BBK, s. 150-154 arasında bu başvuruları görebiliyoruz.

³⁹ BCA, BBK 230/ 60. 21. 2.

⁴⁰ O dönemde Türkiye üzerinde bu etkinin varlığı hak. Bak Falih Rıfkı Atay, *Yeni Rusya*, Ankara 1931, s. 172. Ayrıca bakz. Glasnek, *Faşist Alman Propagandası*.

olmaya devam ediyordu. Çanakkale Milletvekili Ziya Gevher Etili yaptığı bir konuşmada Anadolu Ajansı'nda çalışanlar için şunları söylüyordu: "...burada çalışanların yüzde hemen yarısını ırkımın haricinde görüyorum. (...) O insanlar ki senelerden beri memleketin iktisadiyatını devletin aleyhinde kullanarak yıpratmak için o levanten efendilerinin uşaklıklarını yapanlardır... . Benim Memleketim, benim Partim, benim Meclisim, benim Devletim böyle insanları kabul etmez. (...) Başvekilim bu ajans işini temizleyecektir, orada temiz insanlar göreceğiz." Bundan sonra Başbakan Refik Saydam'ın bizzat verdiği listeye göre A. A. da Türk olmayan bütün memurlar işten çıkartılarak kurum "temizlenmiştir"!⁴¹

Cumhuriyet'in çağdaş ve ileri bir toplum inşa etmek için çalıştığı ve ona göre bir rejim kurma iddiasını da sürdürdüğü bir dönemde, bir taraftan batının iktisadi ve kültürel emperyalizmine karşı çıkmaya çalışılırken, diğer yandan Türk ekonomi hayatını çağdaş ve gelişen bir ekonomi istikametinde düzenlemek hükûmetlerin temel politikası olarak görülüyordu. Ancak bunlar yapılırken, yabancıların Türkiye'de sergiledikleri Türk düşmanlığına karşılık Türklere yabancı düşmanlığı aşılammak, yabancı sermayeye ekonomik mantığın dışında ideolojik gözlükle bakan bir nesil yetiştirmek ve ırkçılığı beslememek gerekiyordu. Bu ülkede kim çalışabilir, kim çalışamaz? Bunu yasal bir çerçeveye kavuşturmak ve aynı zamanda Türk vatandaşlarına iş sahası açmak gerekiyordu. İşte bu sebeplerden dolayı yabancı uyruklulara yasaklanmış meslekler ve sanatlar bir kanunla düzenlenmiştir(4. 6. 932).⁴² Hemen ardından "Türkiye'de Türk vatandaşlarına tahsis edilen sanat ve hizmetler hakkında kanun" da yürürlüğe girerek vasıfsız işlerin tamamını Türklere tahsis etmişlerdir(11. 6. 932)⁴³. Vasıflı işlerde bu mesele yasal düzenlemelerle halledilemiyordu. Yeterli sayıda vasıflı eleman yetiştirmeden bu yasaklamaların Türkiye'nin aleyhine olacağı anlaşılıyordu. Zira "Milli iktisat" politikalarıyla başlayan ekonomide Türklerin et-

⁴¹ Korkmaz Alemdar, *İletişim ve Tarih*, İmge Kitabevi, Ankara, 1996, s. 78-79

⁴² BCA, (BKK), 30. 18. 1. 2/ 3. 30. 6, Bu konuda bak. *Düstur*, terip: 3, cilt: 13, s. 649-650. Bu konularda ayrıntılı diğer bilgileri, özellikle Musevi kaynakları bakış açısıyla R. N. Bali açıklamıştır. Bakz. , Age, s. 206-240.

⁴³ *Düstur*, t. 3, c. 13, s. 512.

kinliğini artırma faaliyetleri bir türlü gereken semereyi tam olarak verememişti. Ziya G. Etili'nin 1942 deki çıkışı aksi halde nasıl açıklanabilirdi? Tabii burada devletler arası ilişkilerdeki mütekabiliyet ilkesini de hatırlatmak istiyoruz. Ancak o zamanlar hangi Türk gidip falan-filan ülkede çalışabilirdi ki? Ne uygun eğitilmiş Türk, ne de Avrupa'nın iş gücüne ihtiyacı vardı. Avrupa'da işsizlerin ve aç insanların her tarafı doldurduğu o yıllarda Türkleri kimse kabul etmezdi.